

ЛЕКЦІЯ №3

Тема: «Темперамент як формальна інтеграційна основа індивідуальності»

1. Характеристика темпераменту як системи формальних властивостей індивідуальної поведінки
2. Історико-психологічний аналіз трактування темпераменту
3. Типологія психічних відмінностей К.-Г. Юнга
4. Психологічні теорії темпераменту

Диференціальна психологія вивчає індивідуальні особливості особистості, спираючись на їх зумовленість формальними і змістовими властивостями.

До **формальних властивостей** належать *генетично детерміновані, вроджені, стійкі в часі, поза ситуативні і крос культурні психобіологічні (індивідні) характеристики індивідуальності: темперамент, стать, інтелект і когнітивно стильові характеристики індивідуальності.*

Змістові характеристики індивідуальності детерміновані зовнішніми факторами - середовищними (змістом і якістю соціалізації: сімейне оточення, виховання, навчання тощо). На позначення цих властивостей у вітчизняній психології традиційно використовують поняття "характер" як інтеграційно особистісне утворення, яке формують особистісні риси, Я концепція, спрямованість, мотиваційно-потребова сфера тощо.

1. Характеристика темпераменту як системи формальних властивостей індивідуальної поведінки

Темперамент є однією з найглибш досліджених індивідних характеристик. Існує багато визначень цієї якості, які поєднує комплексна структура темпераменту, назва якого означає "змішування частин".

Диференційна психологія зосереджується на дослідженні темпераменту як індивідуально-стійкої системи психобіологічних (формальних) властивостей індивідуальної поведінки, оскільки темперамент (властивості нервової системи):

- основа індивідуально-психологічних відмінностей між людьми;
- інтеграційне утворення, що об'єднує найрізноманітніші властивості нервової системи, які забезпечують увесь спектр психічної діяльності людини - від найпростіших психічних процесів (відчуття) до вищих форм буття особистості (творчості);
- центральне формальне психічне утворення, оскільки воно є генетично детермінованим, вродженим, стійким у часі, крос-ситуативним;
- тісно пов'язаний з іншими формальними характеристиками індивідуальності - інтелектом і когнітивними стилями.

Узагальнене і достатньо повне з точки зору диференціальної психології визначення темпераменту пропонує сучасний український психолог Лора Лепіхова.

Темперамент (лат. tempero-змішую) - *вроджена, стійка характеристика індивідуальності, одна з найважливіших структурних одиниць психодинамічної організації психічної діяльності (темпу, ритму, інтенсивності окремих психічних процесів і станів), що показує спосіб реагування на події.*

2. Історико-психологічний аналіз трактування темпераменту

Найдавнішу теорію темпераменту розробив давньогрецький лікар **Гіппократ**, який *пов'язував типи темпераменту з гуморальним фактором - співвідношенням між чотирма рідинами* (кров, жовч, чорна жовч і слиз, або лімфа, флегма), які циркулюють у людському організмі. На основі Гіппократової теорії поступово сформувалося вчення про темперамент, згідно з яким існує чотири типи темпераменту. Залежно від переважання тієї або іншої рідини в організмі людина має відповідні темпераментальні характеристики: оптимістичну, життєрадісну (сангвінічну) вдачу мають ті, у кого більше крові; сумні і пригнічені (меланхоліки) люди, у яких переважає чорна жовч; дратівливі й збудливі (холерики), у яких дуже багато світлої жовчі; апатичні, байдужі (флегматики) люди, що мають більше за інших в організмі мокроти (флегми).

Назви типів темпераментів (сангвінічний, холеричний, флегматичний і меланхолійний) з'явилися пізніше і пов'язані з іменами римських лікарів, що розвивали Гіппократові уявлення про змішування рідин. Один із них, **Клавдій Гален**, запропонував першу розгорнуту класифікацію темпераментів. На його думку, переважання жовтої жовчі свідчить про холеричний (грец. chole - жовч) темперамент, крові - про сангвінічний (лат. sanguis - кров), чорної жовчі - про меланхолійний (грец. melas(melanos) - чорний і chole - жовч), а слизу - про флегматичний (грец. phlegm a - слиз). Психологічні характеристики темпераменту давніх лікарів практично не цікавили. Вони вивчали організм і навіть окремі органи.

У середні віки, з виникненням алхімії, з'явилися спроби пояснити темпераменти переважанням у тілі алхімічних елементів: солі, сірки, ртуті, навіть ефіру й повітря.

Розвиток анатомії і фізіології в епоху Відродження сприяв появі нового напрямку пояснення *типів темпераменту, їх стали пов'язувати з особливостями будови тіла*. Наприклад, деякі вчені основою поділу темпераментів крім фізичних властивостей крові вважали відмінності тканин і ширини просвіту судин.

Французький філософ **Альфред Фульє** намагався побудувати теорію темпераментів з огляду на вчення про обмін речовин в організмі. Фульє сформулював найвдаліше визначення темпераменту в контексті конституціонального підходу: *"Темперамент - це характерна відмінність у*

вродженій тілесній конституції людей, що виражається у різній мірі їх сприйнятливості, швидкості розумового процесу й сили активності. На основі темпераменту виробляється характер, причому темперамент додає характеру певного забарвлення, подібно до того, як тембр додає забарвлення голосу".

Природничо-наукову основу теорії темпераменту розробив І. Павлов у вченні про типологічні властивості нервової системи тварин і людей. Він виокремив основні властивості нервової системи: *силу, врівноваженість і рухливість збуджувального і гальмівного нервових процесів*. Із можливих комбінацій цих властивостей доцільно розглядати лише чотири основні, які характеризують **чотири типи вищої нервової діяльності**. Так *"сильний, врівноважений, рухливий тип нервової системи Павлов вважав відповідним темпераменту сангвініка; сильний, врівноважений, інертний - флегматика; сильний, нерівноважений - холерика; слабкий - меланхоліка*.

Павлов розумів темперамент як загальну характеристику вищої нервової діяльності, що виражає основні природні властивості вищої нервової системи (зазвичай силу і швидкість). Він застерігав від поширення своїх висновків на поведінку людини загалом і наголошував, що в своїх дослідках обмежувався класифікацією типів нервової діяльності тварин.

Надалі психологи розробили теорії темпераменту, які ґрунтуються на різних основах.

Ідеологом конституційної типології став німецький психіатр Ернст Кречмер, який стверджував, що тип статури визначає психічні особливості людей і схильність їх до відповідних психічних захворювань.

Спостерігаючи в клінічних умовах за поведінкою людей з різною статурою, Кречмер звернув увагу на основні групи психічних якостей, які, на його думку, і становлять основний зміст темпераменту.

За морфологією Кречмер виокремив такі психосоматичні типи і відповідні їм темпераменти: лептосоматик, пікнік, атлетик і диспластик.

Лептосоматик (грец. leptos - крихкий, слабкий і soma - тіло) - худий і високий. Має тендітну статуру, високий зріст, пласку грудну клітку і витягнуте обличчя. Індивідів з крайньою вираженістю цих особливостей Кречмер називав астениками (грец. asthenes - слабкий). Він холодний, самодостатній, замкнутий (до аутизму), упертий, важко пристосовується до дійсності, нереалістичний і схильний до абстракції. При розладах психіки виявляється схильність до шизофренії.

Пікнік (грец. ruknos - щільний, товстий) - "широка" і важка людина. У неї значні жирові відкладення, кругла голова на короткій шиї. Він доброзичливий, товариський, не схильний до самоаналізу, емоції коливаються між смутком і веселощами, любить приймати спонтанні ситуативні рішення.

Атлетик (грец. athletes - борець) - здоровань з добре розвиненою мускулатурою, високим або середнім зростом, широким плечовим поясом і вузькими стегнами, опуклими лицьовими кістками. Атлетику властивий іксотимічний (грец. ixos - тягучий) темперамент. Він спокійний, реалістичний, стриманий, мислить прямолінійно, важко пристосовується до зміни обстановки. При душевних розладах може несподівано вибухати, проявляючи схильність до епілепсії.

Диспластик (грец. dys - префікс на позначення розладу, порушення і plastos - сформований) - "безформний", неправильний. Індивіди цього типу характеризуються різними деформаціями будови тіла (наприклад, надмірним зростом).

Виокремлені типи не залежать від того, є людина високою (низькою) чи худюю (гладкою). Йдеться про пропорції, а не про абсолютні розміри тіла. Можуть бути гладкі лептосоматики, німічні атлетики і худі пікніки.

В основу своєї класифікації **Вільям Шелдон** поклав переважання в людському організмі однієї з тканин ембріона: **ендодерми**, з якої утворюються органи травлення; **мезодерми**, з якої складаються кістки, м'язи і легені; **ектодерми**, з якої утворюються шкіра, волосся, нігті, нерви і мозок.

Проаналізувавши 4000 фотографій оголених студентів коледжу і провівши кореляційний аналіз між ознаками зовнішності і 50 поведінковими характеристиками, він запропонував розрізняти такі типи особистості: **ендоморфний**, **мезоморфний** і **ектоморфний**.

Ендоморфний тип (з великим животом, значними жировими відкладеннями на плечах і стегнах, слабкими кінцівками) проявляє схильність до вісцеротонії (лат. viscera - нутрощі і грец. tonos - напруга). Він товариський і поступливий, привітний, любить комфорт, легко виражає свої почуття. У важкі хвилини прагне спілкування. Не любить напруги, а в стані сп'яніння стає чутливим і м'яким.

Мезоморфний тип (могутня статура, груди "колесом", квадратна голова, широкі долоні і ступні) схильний до соматотонії (soma - тіло і tonos - напруга). Це люди неспокійні, нерідко агресивні, люблять пригоди. Досить потайливі у почуттях і думках. У поставі й діях цей тип виражає впевненість, складні життєві ситуації прагне вирішувати поведінково, через зміну світу навколо себе. У стані сп'яніння такі люди настирливі й агресивні.

Ектоморфний тип (худорлявий і високий, зі слабо розвиненими внутрішніми органами, худим обличчям, вузькою грудною кліткою, тонкими довгими кінцівками) звичайно відрізняється церебротонією (лат. cerebrum - мозок і грец. tonos - напруга). Це люди загальмовані й інтровертні, нетовариські, потайливі. У їхній поставі відчувається скутість. У важких ситуаціях схильні до самоти.

Найпродуктивнішим і щасливим для них переважно виявляється пізній період життя. Під дією алкоголю практично не змінюють своєї звичайної поведінки і стану.

В. Шелдон вважав, що в кожній людині є всі три групи фізичних і психічних властивостей. Відмінності між людьми визначаються переважанням тих чи інших властивостей, що належать до цих груп.

Усі конституційні типології недооцінюють, а іноді й ігнорують роль середовища й соціальних умов у формуванні психічних властивостей індивіда.

3. Типологія психічних відмінностей К.-Г. Юнга

Психолог К.-Г. Юнг теж поділяв людей на типи, виходячи з психологічних відмінностей, які вважав вродженими. Він виокремив **два загальні типи - екстравертний та інтровертний**.

Для екстравертів характерна спрямованість на зовнішній об'єкт, тому думки інших людей, загальноприйняті норми, об'єктивні обставини визначають їхні вчинки більшою мірою, ніж власне суб'єктивне ставлення до навколишньої дійсності.

В інтроверта суб'єктивне завжди превалює над об'єктивним і цінність суб'єкта завжди вища, ніж цінність об'єкта. Переживаючи емоцію, інтроверт звертає увагу не на події або людей, які її спричинили, а на власні переживання. Власна думка для нього важливіша, ніж навколишня реальність або думка інших людей.

Крім *свідомої установки обидва типи мають і несвідому, яка стосовно свідомої виконує компенсаторну функцію і перебуває з нею в протилежних відносинах*: що сильніше перебільшується свідомі установка, то примітивнішою та інфантильнішою стає несвідомі.

В екстравертів несвідомі установка є інтровертною (орієнтованою на суб'єкта) і виражається в егоцентричних прагненнях.

В інтровертів несвідомі установка акцентує значення об'єкта, зовнішньої ситуації. Що сильніше виражена інтровертна свідомі установка, а отже, пригнічена несвідомі екстравертна, то більше тривоги і недовіри в інтроверта викликають нові й незнайомі об'єкти і то страшніше йому спілкуватися з оточенням.

Залежно від розвиненості мислення, емоцій, відчуттів та інтуїції К.-Г. Юнг розрізнув типи екстравертів та інтровертів: екстравертний розумовий, екстравертний емоційний, екстравертний сенсорний, екстравертний інтуїтивний; інтровертний мислительний, інтровертний емоційний, інтровертний сенсорний та інтровертний інтуїтивний.

Екстравертний розумовий тип властивий суб'єктам, які приймають важливі рішення розсудливо, створюють схеми об'єктивної реальності й керуються ними у своїй поведінці, вимагаючи того самого від інших. Якщо ці схеми

(формули, за Юнгом) є результатом глибокого розуміння реальності, такі люди можуть бути реформаторами і новаторами. Проте що вужча схема, то більше шансів, що представник типу перетвориться на буркотуна, а в служінні ідеалу його не зупинять жодні етичні закони. Люди цього типу емоційно бідні, вони рідко співчують іншим, не цінують дружби, їм чужі естетичні переживання.

Екстравертний емоційний тип схильний "правильно" емоційно оцінювати все те, що його оточує. Такі люди люблять партнерів, які відповідають певним критеріям (наприклад, посідають певне соціальне становище), їхні почуття завжди здаються нещирими, поведінка - вдаваною.

Екстравертний сенсорний тип властивий людям, які визначають цінність об'єктів за силою відчуття: що воно сильніше, то більша цінність об'єкта. Вони шукають насолоди і задоволення. Оточення сприймає їх як життєрадісних естетів, якщо їхні відчуття не надто домінують над рештою функцій, у протилежному разі вони стають неприємними у спілкуванні.

Екстравертний інтуїтивний тип чутливий до нового і незвичайного, легко і бурхливо захоплюється новим об'єктом, може заразити своїм ентузіазмом і надихнути інших, але швидко об'єкт прихильності перестає бути цікавим, без жалю забуває про нього і переключається на новий. Етичні засади його ніколи не турбують. Людей такого типу вважають легковажними авантюристами.

Інтровертний розумовий тип характеризується мисленням, яке не відтворює реальної дійсності, а доводить її неясний образ до зрозумілої і чітко сформульованої ідеї. Через це така людина схильна підлаштовувати факти під ідею або взагалі ігнорувати їх. Вона створює теорії задля теорій. На відміну від екстравертного розумового типу вона прагне не до розширення знань про світ, а до поглиблення їх.

Інтровертний емоційний тип виглядає зовні спокійним, навіть індиферентним. Його емоції часто непомітні, хоча всередині може все кипіти. Емоційну стриманість сприймають як прояв холодності.

Інтровертний сенсорний тип, на відміну від екстравертного сенсорного типу, орієнтується не на об'єкти, що викликають інтенсивні відчуття, а на інтенсивність відчуттів, спричинених об'єктами. Тому швидко відчуття виникає, об'єкт для такої людини втрачає цінність. Представники цього типу незрозумілі і непривабливі для оточення.

Інтровертний інтуїтивний тип породжує, за Юнгом, фантастів і художників, а при відхиленні від норми - містиків. Продукти їхньої творчості для оточення незрозумілі.

Ухил у бік негативних характеристик цих типів, очевидно, пов'язаний з тим, що джерелом створення типології був клінічний досвід її автора.

4. Психологічні теорії темпераменту

Першим звернув увагу на темпорально-енергетичні характеристики людської діяльності **Отто Гросс** (пізніше їх вивчали **Я. Стреляу, Г. Хейманс і Р. Ле Сенн**). Він вважав, якщо людина реагує глибокоемоційно, то і на відновлення буде потрібно більше сил, що вимагає наявності тривалої вторинної функції.

Я. Стреляу запропонував вивчати роль темпераменту в пристосуванні людини до умов її життя і діяльності. В уявленнях Я. Стреляу про темперамент відсутні характеристики емоційності.

Російський учений **В. Мерлін** досліджував окремі прояви темпераменту - темпераментні властивості.

Основною ознакою темпераменту він вважав зумовленість його властивостями нервової системи. Як **властивості (характеристики) темпераменту** вчений виокремив такі, що:

- регулюють динаміку психічної діяльності загалом;
- характеризують особливості динаміки окремих психічних процесів;
- мають стійкий характер упродовж тривалого часу;
- перебувають у закономірному співвідношенні, яке характеризує тип темпераменту.

Отже, ознаками темпераменту є його вродженість, стабільність прояву, вплив на динаміку психічної діяльності людини, наявність певного комплексу властивостей, що зумовлює тип темпераменту. Крім того, властивостями темпераменту він вважав особливості емоційно-вольової сфери.

В. Русалов уважав, що *темперамент можна визначити за особливостями мовлення людини*. Найлегше діагностувати перепади інтонацій, тривалість висловів, частоту звернень до партнера, легкість приєднання до бесіди, персеверації (мимовільне повторювання фраз, слів), гучність голосу, плавність і легкість мовлення, швидкість відповідей, паузи-зупинки, використання вигуків, присутність граматичних порушень і новоутворень.

За дослідженнями **Бориса Йосиповича Цуканова (доктор псих. наук, ун-т Мечникова, народився в Миколаївській області)**, порядок розташування відомих типів темпераменту відповідає запропонованому Гіппократом (холерик-сангвінік-меланхолік-флегматик) Б. Й. Цуканов **виділяє чотири «t-типи», що відповідають чотирьом класичним типам темпераменту, і додає до них ще один, проміжний, середній, або, як він назвав його, «врівноважений» тип**. Ці п'ять типів віддалені один від одного на 0,1 сек (t = 0,7 сек -холерики; t = 0,8 сек - сангвініки; t = 0,9 сек – врівноважені (одеський тип темперамента); t =1,0 сек - меланхоліки; t =1,1 сек - флегматики). В індивідів з тими значеннями «t типів» ступінь вираженості показників «екстраверсія-інтраверсія», «емоційна стабільність-

невротизм», «збудження-гальмування» «рухливість» сягають найбільшого, середнього або найнижчого рівня.

Отже, більшість сучасних підходів зосереджені на розумінні темпераменту як характеристики загальної активності і менше зважають на емоційність.

Теоретично обґрунтованою сучасною концепцією, на думку багатьох дослідників, є вчення про темперамент, яке розвиває школа **В. Русалова**. *Темперамент задається властивостями нервової системи і виражається в психологічному образі людини.*

Згідно з теорією В. Русалова, темперамент:

- 1) відображає формальний аспект діяльності і не залежить від її мети, значення, мотиву;
- 2) характеризує індивідуально-типову міру енергетичної напруги і ставлення до світу і себе;
- 3) універсальний і виявляється в усіх сферах життєдіяльності;
- 4) може проявлятися вже в дитинстві;
- 5) стійкий протягом тривалого періоду життя людини;
- 6) високо корелює з властивостями біологічних підсистем (нервової, гуморальної, тілесної та ін.);
- 7) успадковується.

За твердженням В. Русалова, взаємодії з предметним світом (суб'єкт-об'єктна) і світом соціальним (суб'єкт-суб'єктна) мають різне значення і зміст, у зв'язку з чим ці аспекти людської активності можуть мати і різні формально-динамічні характеристики.

Якщо розглядати всю людську життєдіяльність як континуум поведінкових актів, то кожний з них можна уявити як структуру з **чотирьох блоків**: *аферентного синтезу (збирання сенсорної інформації всіма каналами), програмування (прийняття рішення), виконання, зворотного зв'язку.*

Перший блок (аферентний синтез) описує ступінь напруженості взаємодії організму із середовищем; **другий (програмування)** - ступінь складності переключення з одних програм поведінки на інші; **третій (виконання)** - ступінь швидкості виконання певної програми поведінки; **четвертий (зворотний зв'язок)** - чутливість до можливого незбігання реального результату дії з тим, який передбачався (акцептором).

Дослідження ролі середовища та спадковості у формуванні темпераменту виявило сильний материнський вплив на такі його характеристики, як екстраверсія, невротизм і психотизм, тобто найістотніше в структурі особистості (орієнтованість на зовнішній або внутрішній світ, рівень тривожності й психічного здоров'я) передається дитині будь-якої статі переважно від матері. Однак статеві відмінності все ж таки існують: наприклад, м'якість - жорсткість успадковується жінками

частіше, ніж чоловіками. Тобто дівчатка більше подібні на своїх матерів за цими ознаками, ніж хлопчики, хоча обидві статі за темпераментом ближчі до матері, ніж до батька. Концепція В. Русалова детально розроблена і має діагностичний метод - опитувальник структури темпераменту (ОСТ).